

Тема 8. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

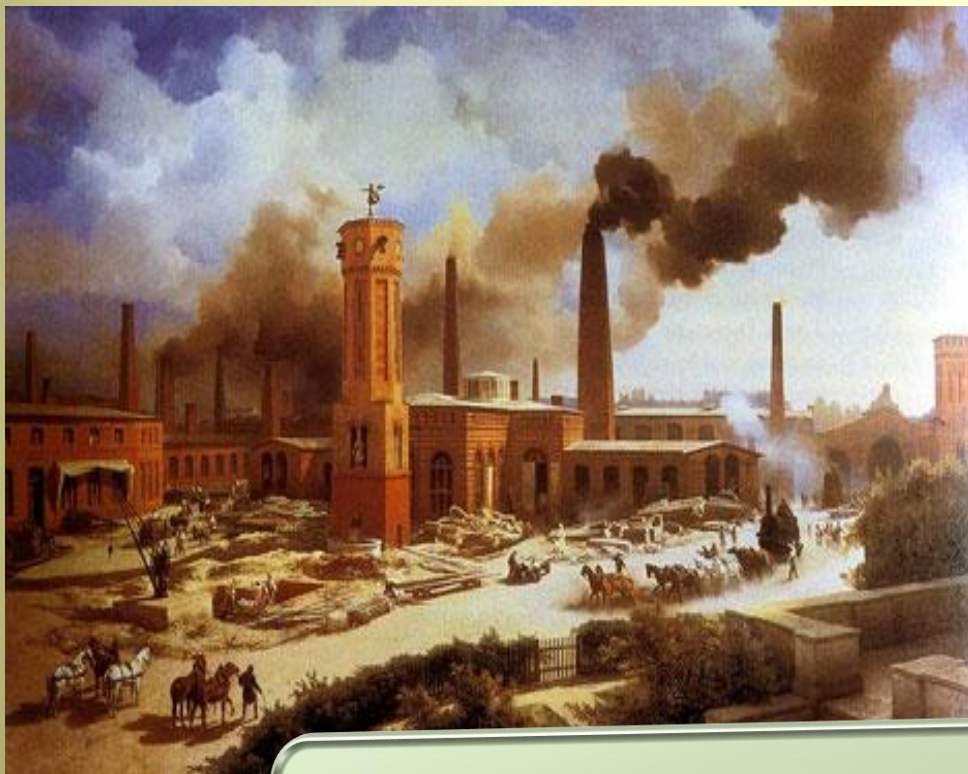
(друга пол. ХІХ – початок
ХХ ст.)

План лекції

- 1. Становлення ринкового господарства в Україні.**
- 2. Ринкова еволюція України після реформ 1848 та 1861 рр. у відображенні представників української економічної думки.**
- 3. Головні економічні наслідки першої світової війни. Формування двох соціально-політичних систем.**

Становлення ринкового господарства в Україні

АГРАРНІ РЕФОРМИ 1848 ТА 1861 рр. XIX ст.

Нові капіталістичні відносини, що виникли на рубежі XVIII – XIX ст., зростаюче невдоволення селян та активізація їх боротьби наполегливо вимагали скасування кріпацтва в українських землях.

Враховуючи роз'єднаність українських земель, необхідно **окремо розглядати** історичні та соціально-економічні умови

скасування кріпацтва в
Західній Україні (1848)

та

в Російській імперії (1861)

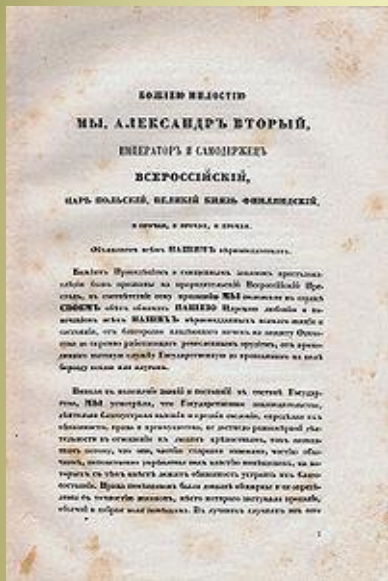
СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА В УКРАЇНІ

- Революційні події в Австро-Угорщині активізували антикріпосницькі настрої західно-українських селян, насамперед в Галичині.
- 17 квітня 1848 р. австро-угорський уряд приймає закон за яким у Галичині скасовуються селянські повинності, а держава компенсує поміщикам їх вартість.
- 7 вересня 1848 р. Фердинанд I підписав указ про скасування кріпосного права в Австрії, за яким селяни оголошувалися громадянами держави, а не підданими пана; селяни отримували право власності на свої земельні наділи.
- У Російській імперії об'єктивні умови для ліквідації кріпосного права виникли лише в др. пол. XIX ст.
- Поміщицьке господарство, засноване на позаекономічному примусі, перебувало в кризовому стані, господарства занепадали, знижувалися техніко-економічні показники, товарно-грошові відносини дедалі глибше входили в господарське життя.
- Існування кріпацтва також негативно впливало на розвиток промисловості, насамперед воно звужувало ринок збуту внаслідок надзвичайно низької купівельної платоспроможності більшості населення країни – селян.
- Відчувала об'єктивна нестача робочої сили, адже більшість населення – кріпаки – не мала права залишати місце проживання.

“Краще скасувати кріпацтво згори, ніж чекати,
доки воно буде відмінене знизу”

Цар Олександр II

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав “Положення щодо селян, які вийшли з кріпосної залежності”, котре включало 17 законодавчих актів і набрало сили закону.

Одночасно цар підписав Маніфест про звільнення селян.

Документи побачили світ лише 5 березня.

Але остаточно селяни звільнилися лише з січня 1907 р., сплативши лише в дев'яти губерніях України 582 млн. крб., проти 166,8 млн. крб., тобто майже 230%.

ОЦІНКИ РЕФОРМ ОЛЕКСАНДРА ІІ

По-перше...

- Історики, які жили в епоху Олександра ІІ і вивчали селянське питання, таким чином коментували основні положення зазначених законів.
- Як вказував М.Н.Покровский, вся реформа для більшості селян звелася до того, що вони перестали офіційно називатися «кріпаками», а стали називатися «зобов'язаними»; формально вони стали вважатися вільними, але в їхньому становищі абсолютно нічого не змінилося або навіть погіршилося: зокрема, пороти селян поміщики стали ще більше. «Бути від царя оголошеним вільною людиною, - писав історик, - і в той же час продовжувати ходити на панщину або платити оброк: це було кричуще протиріччя, що впадає в око. "Вимушені" селяни твердо вірили, що ця воля - не справжня ... ».
- Існує думка, що закони 19 лютого 1861 р означали юридичне скасування кріпосного права (в юридичних термінах другої половини ХІХ ст.) Не були його скасуванням як соціально-економічного інституту (хоча і створили умови для того, щоб це сталося протягом наступних десятиліть).

ОЦІНКИ РЕФОРМ ОЛЕКСАНДРА II

По-друге...

- Що стосується реформ Олександра II, то їх оцінки суперечливі. Дворянські кола і ліберальна преса називали його реформатором і визволителем і стверджували, що в його царювання було скасовано кріпосне право, введена загальна військова повинність, засновані земства, істотно обмежені (фактично скасовані) тілесні покарання, проведена судова реформа, обмежена цензура, проведений ряд інших реформ .
- Разом з тим, переважна частина населення негативно оцінила ці реформи, включаючи селянство, більшість інтелігенції, а також ряд державних діячів тієї епохи.
- А історики кінця XIX - початку XX ст. на фактах показали, що дійсного звільнення селян не відбулося (був створений лише механізм такого звільнення, причому ущербний і несправедливий); не було і скасування тілесних покарань щодо селян (яких стало нітрохи не менше); установа земств призвело до посилення свавілля місцевої влади і до дискримінації та гноблення нижчих станів; судова реформа в практиці не мала результату і привела до судового і поліцейського свавілля. Крім того, на думку фахівців в аграрному питанні, селянська реформа 1861 р привела до виникнення серйозних нових проблем (поміщицькі відрізки, розорення селян), які стали однією з причин майбутніх революцій 1905 і 1917 рр.

НАСЛІДКИ СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА В УКРАЇНІ

- Скасування кріпацтва в Західній Україні практично не полегшило становище селян.
- Їхні мізерні наділи не збільшилися, а землі в користуванні навіть зменшилися за рахунок сервітутів (ліси, пасовища, луки, водойми).
- Але скасування кріпосного права перетворило селян у власників, а отже, й самостійну суспільну силу.
- Одночасно, обезземеливши селян, реформа відкрила шлях для розширення ринку робочої сили, а в результаті – до зростання товарності сільськогосподарського виробництва та початку промислового перевороту, до розвитку капіталістичних відносин у західноукраїнських землях.
- Хоч скасування кріпаччини у 1861 р. звільнило селян Російської імперії від цоміщиків, воно не покращило їхнього економічного становища.
- Описи життя селян після розкріпачення нагадують нескінченний плач над їхніми бідами. Безпосередньою причиною деяких із них були хибні розрахунки архітекторів реформ.
- Непоправною їхньою помилкою стало обкладення селян занадто великим фінансовим тягарем за разумов кричущої обмалі землі.
- Крім обтяжливих виплат за свої наділи, селяни були вимушені платити подушний податок, а також непрямі податки на цукор, чай, тютюн, бавовну, вироби з металу і, що особливо важливе, на горілку.
- Під кінець XIX ст. Урядова комісія доповідала, що з урахуванням компенсації за землю селяни сплачували у 10 разів більше податків, ніж дворяни. Навіть після скасування подушного у 1886 р. та компенсаційних виплат у 1905 р. більшу частину жалюгідних селянських грошей з'їдали непрямі податки.

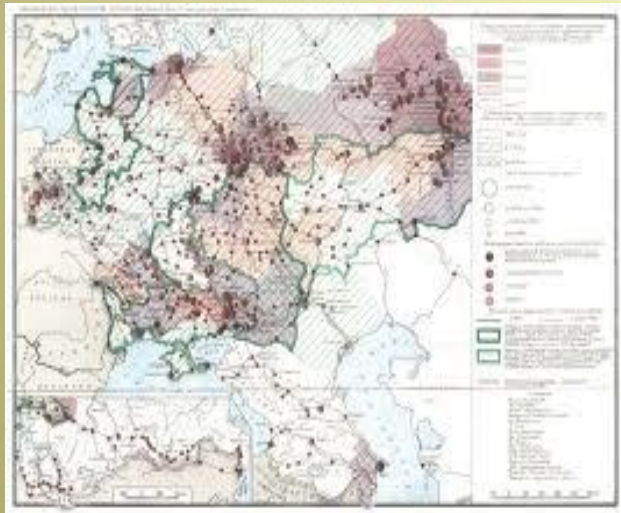

НАСЛІДКИ СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА В УКРАЇНІ

Продовження...

- Щоб виконати свої фінансові зобов'язання, деякі селяни або позичали гроші у заможніших сусідів, або, що особливо спостерігалось на Правобережжі, - у євреїв-лихварів.
- Але оскільки проценти частенько перевищували 150, селяни, як правило, тільки глибше в'язли у боргах.
- Інші намагалися продати отриманий ними незначний надлишковий продукт, але дрібне підприємництво не могло давати прибутку в ситуації, если попит невеликий, ринки збуту віддалені, а ціни надто низькі.
- Врешті-решт, найбільшні селяни за надзвичайно низьку платню частенько наймалися на боту до своїх колишніх поміщиків чи багатих селян.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ та ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ в УКРАЇНІ

Зі скасуванням кріпацтва в Україні нарешті відкрився шлях до модернізації та індустріалізації господарства.

На цей шлях уже стали кілька країн Європи та Америки, але досвід Російської імперії був унікальним.

Промисловий переворот в Україні у складі Російської імперії розпочався пізніше, ніж у Великобританії, США, Франції, майже одночасно з Німеччиною у 30—40-х і завершився в 70—80-х рр. XIX ст.

Б.Д. ЛАНОВИК
З.М. МАТИСЯКЕВИЧ
Р.М. МАТЕЙКО

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

УКРАЇНИ І СВІТУ

Підручник

ПРИЧИНИ ЗАПІЗНЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ В УКРАЇНІ

- Запізнення промислового перевороту пояснювалось економічною відсталістю Російської імперії.
- Протягом Першої половини ХІХ ст. продовжувала існувати феодально-кріпосницька система, що гальмувала розвиток сільського господарства, формування ринку вільнонайманої робочої сили для промисловості.
- У першій третині ХІХ ст. більшість підприємств становили міські та сільські кустарні промисли (ремісничі майстерні), мануфактури, засновані на ручній техніці та примусовій праці кріпаків.
- Негативні наслідки спостерігалися також через недостатність національних і відсутність зовнішніх інвестицій.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ В ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

По-перше, держава взяла на себе набагато більшу роль у започаткуванні та здійсненні індустріалізації Росії й України, ніж це було на Заході.

По-друге, внутрішній ринок Російської імперії був надто слабким; буржуазії, з якої, як правило, виходили капіталісти-підприємці, практично не існувало, а приватного капіталу не вистачало, щоб без підтримки уряду дати поштовх розвитку великої промисловості.

По-третє, імперія почала індустріалізацію, спираючись на допомогу капіталу й поради спеціалістів, темпи розвитку були надзвичайно швидкими, особливо на Україні 1890-х років, за кілька років виникли цілі галузі промисловості.

По-четверте, економічна модернізація імперії перебігала дуже нерівномірно. На зламі століть звичайною картиною на Україні були найбільші й найсучасніші в Європі фабрики, копальні та ме галургійні заводи, оточені селами, де люди все ще впрягалися в плуг, ледве животіючи на своїй землі, як і століття тому.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

Промисловий переворот у провідних галузях української промисловості створив матеріально-технічні та соціальні передумови для подальшого розвитку економіки. Наприкінці ХІХ ст. в Україні, незважаючи на залишки кріпосництва, розпочалась **індустріалізація**.

Будівництво доменної печі на металургійному заводі в Макіївці

*Доменна піч Дніпровського заводу
Південноросійського Дніпровського
металургійного товариства*

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

Подібно до інших країн, одним із перших провісників модернізації стала залізниця.

Керуючись як воєнними (головною причиною поразки росіян у Кримській війні був брак належних комунікацій), так і економічними міркуваннями, царський уряд узявся створювати мережу залізниць.

У Російській Україні перші залізничні колії було прокладено у 1866-1871 рр. Між Одесою й Балтою для прискорення транспортування збіжжя. За 1870-ті роки, що стали піком у прокладенні залізниць на Україні, вони сполучили між собою всі головні українські міста і, що найважливіше, поєднали Україну з Москвою - центром імперського ринку. В міру того як з України на північ ішли продукти й сировина, а у зворотному напрямку, на південь, у небачених кількостях пливли російські готові вироби, економіка України, яка досі була відносно самостійною й "відрубною", почала інтегруватися у систему імперії.

До того ж швидке будівництво залізниць збільшувало потребу у вугіллі та металі. Несподівано поклади вугілля і залізних руд, що, як було відомо, залягали у великих кількостях на південному сході України, особливо в басейні Донця, стали не лише цінними, а й доступними.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

Будівництво металургійного заводу в Юзівці

У період між 1870 і 1900 рр. і особливо протягом бурхливих 1890-х років найшвидше зростаючими промисловими районами імперії, а цілком можливо і світу, стали Донецький басейн і Кривий Ріг, що на південному сході України.

Цей розвиток зумовило поєднання таких чинників, як:

- щедра урядова підтримка розбудови промисловості (нові підприємства були практично безризиковими),
- невинне зростання внутрішнього попиту на вугілля і залізо,
- наявність у достатку західного капіталу, що наштовхнувся на зменшення прибутків у високо-розвиненій Європі й кинувся використовувати вигідні можливості, що відкривалися на Україні.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

Ознаки наступаючого буму передусім з'явилися у вугільній промисловості Донбасу.

Між 1870 і 1900 рр., якщо видобуток вугілля підстрибнув більш як на 1000%, цей район давав майже 70% усього вугілля імперії.

Із зростанням кількості шахт у Донбасі зростала й чисельність робітників: у 1885 р. налічувалось 32 тис. працівників, у 1900 - 82 тис., а у 1913 - 168 тис.

Цю галузь контролювали близько 20 спільних акціонерних товариств, і на 1900 р. близько 94% їхніх акцій належало французьким і бельгійським інвеститорам, які вклали мільйони карбованців у розвиток шахт.

Ці товариства утворили синдикати, що фактично заволоділи монополією на видобуток і продаж вугілля.

Відтак капіталізм з'явився на Україні у цілком розвиненій формі.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

У 1880-х роках, майже через десятиліття після вугільного буму розпочався широкомасштабний видобуток залізної руди.

Розвиток металургії, зосередженої в районі Кривого Рога, був ще більш вражаючим, ніж вугільної промисловості. Грунт для нього підготувало прокладення у 1885 р.

Залізниця між Кривим Рогом та вугільними копальнями Донбасу.

В металургії, що пускала перші паростки, уряд запропонував підприємцям такі стимули, якими ледве хто міг знехтувати, а саме гарантію купувати в них продукцію за дуже завищеними цінами.

Західні вкладники, першими серед яких знову йшли французи, зреагували на це з ентузіазмом. До 1914 р. В спорудження ливарень, що з технічної точки зору належали до найкрупніших і найсучасніших у світі, вони вклали 180 млн. крб.

Деякі з цих підприємств росли такими темпами, що перетворювалися на багатолюдні міста. Наприклад, Юзівка, названа іменем валлійця Джона Хьюза, який заклав на цьому місці металургійний завод, стала важливим промисловим містом - сучасним Донецьком.

Ще у 1870-х роках у Криворізькому басейні налічувалося лише 13 тис. робітників, а на 1917 р. їхня кількість виросла в 10 разів - до 137 тис. Ще більше вражає порівняння темпів зростання металургійної промисловості України зі старими російськими металургійними центрами на Уралі: якщо між 1870 та 1900 рр. Архаїчним уральським заводам удалося збільшити виробництво залізної руди лише вчетверо, то на Україні воно зросло у 158 разів.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

*Катериинський проспект
у Катеринославі.
XIX ст. З гравюри*

У XIX ст. також відбувалися великі зміни в містах України, темпах їхнього розвитку й територіальному розміщенні. До 1861 р., за винятком таких швидко зростаючих чорноморських портів, як Одеса, міста розвивалися мляво.

У невеликих і середніх містах Лівобережжя, як Полтава, Ромни, Суми та Харків, численні торгові ярмарки, якими цей край славився, сприяли, деякому збільшенню населення. На Правобережжі розвиток міст відбувався трохи швидше, завдяки припливу євреїв у такі осередки торгівлі й ремесел, як Біла Церква, Бердичів та Житомир.

Більшість міського населення України (яке становило 10% усього населення) проживала у містах, що за кількістю мешканців не перевищували 20 тис. Лише Одеса мала понад 100 тис. жителів.

ПАРАДОКСИ

Модернізація на Україні спричинилася до ряду парадоксів

Із зростанням ролі України як європейської житниці поглиблювалося зубожіння її села.

І хоч промисловий бум розвивався тут трохи не найбурхливіше в Європі, Україна продовжувала лишатися переважно аграрним краєм.

Найбільш вражаючим, напевно, було те, що хоч величезну більшість її населення складала українці, вони ледве брали якусь участь в усіх цих перетвореннях.

Найпереконливіше про це свідчить статистика. Серед найдосвідченіших робітників важкої промисловості Півдня тільки 25% шахтарів і 30% металургів складала українці.

Переважали в цих професійних групах росіяни.

Навіть на цукроварнях Правобережжя російських робітників налічувалося майже стільки ж, як і українських.

ПІДСУМКИ

Соціально-економічний розвиток Східної України наприкінці XIX ст. характеризують три основні риси:

- економічний застій у більшості сільських районів;
- швидка індустріалізація в Кривому Розі та Донбасі;
- зростаюча присутність в країні неукраїнців.

Саме неукраїнці, головним чином росіяни та євреї, були найбільш причетними до промислового розвитку та зростання міст. У свою чергу українці лишалися на селі.

Внаслідок цього розвинулася соціально-економічна двополюсність: українців у ще більшій мірі, ніж доти, ототожнювали із застійним і відсталим селом, тоді як неукраїнці панували в царинах суспільства, що розвивалися й модернізувалися.

Якоюсь мірою цей поділ існує й сьогодні.

2

Ринкова еволюція України після реформ 1848 та 1861 рр. у відображенні представників української економічної думки

При вивченні української економічної думки тієї доби потрібно враховувати, що **Україна на той час не мала своєї державності, її суспільство було поділене між двома багатонаціональними імперіями.**

Природно, що в такій ситуації осередки економічної науки і **в Східній Україні і на західноукраїнських землях**, хоч і представляли собою нерозривну єдність як складові культури одного народу, водночас продовжували розвиватися у різних соціально-економічних і політичних умовах та сферах наукових впливів, відбиваючи їхні характерні риси й особливості.

Враховуючи як **спорідненість та значний взаємовплив** цих процесів, так і **глибокі якісні їх відмінності, породжені історичними умовами**, у даному розділі розглядатимуться основні моменти розвитку економічної науки в Східній Україні.

ЦЕНТРИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Наукові сили Східної України зосереджувалися переважно у Харківському, Київському та Одеському (Новоросійському) університетах, численних вищих учбових закладах, наукових товариствах.

Головними науковими центрами, до яких тяжіла українська інтелігенція на західноукраїнських землях, були Львівський та Чернівецький університети, а також Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.

Багато вчених-економістів—виходців з України працювали в наукових та учбових закладах Петербурга, Москви, інших міст Росії.

У центрі передової економічної думки того часу знаходяться проблеми подолання відставання в економічному та суспільно-політичному розвитку країни від провідних капіталістичних держав Заходу, індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в усі галузі народного господарства, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, обмеження негативного впливу царської бюрократії на всі сторони суспільно-економічного життя країни.

В Україні ці проблеми пов'язуються з питаннями:

- національного самовизначення,
- зміцнення національних елементів в економіці,
- піднесення добробуту трудящих мас, і передусім селянства, яке становило понад 80 % населення тощо.

Ліберально-
буржуазний рух в
Україні

Ліквідація феодально-кріпосницької системи та зародження капіталістичних відносин сприяли активізації суспільно-політичного життя всіх верств населення.

Активізувала свою діяльність і українська національна буржуазія та її ідеологи.

Інтереси буржуазії, що народжувалась, відображали головним чином ліберали.

Ліберально-буржуазний рух в Україні
Був репрезентований інтелігенцією,
об'єднаною в так званих **громадах** –
Своєрідній організаційній формі руху.
Громади виникають у 60-х рр. у Києві,
Харкові, Чернігові, Полтаві та інших
містах України.

Активними діячами «Старої громади» в Києві були:

В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський,
К. Михальчук, П. Житецький, В. Беренштам,
М. Лисенко, О. Русов, М. Старицький, П. Косач,
В. Рубінштейн та інші.

Діяльність громад мала, головно, культурницький характер. Основна увага зверталась на вивчення сучасного й минулого України, на її етнографію, видання літератури українською мовою, організацію недільних шкіл тощо.

Одним із перших осередків, навколо якого згуртовувались літературно-наукові та громадські сили України, був журнал «Основа», що видавався в 1861—1862 рр. у Петербурзі. Він фактично був органом громадівців.

Офіційним редактором журналу був В. Білозерський. Основне своє завдання «Основа» бачила у висвітленні національно-культурного руху українського народу.

З економічних питань одним з центральних було, зрозуміло, питання скасування кріпацтва. Керівники «Основи» вітали реформу. Аналогічну позицію з цього питання займали й громадівці.

З кінця 1879 р., тобто після арештів і заслань найрадикальнішої частини громадівців, у роки жорсткої політичної реакції, українофіли не тільки зрікаються політики, а й намагаються примирити українство з урядом, довести свою непричетність до соціально-революційного руху.

М.П. Драгоманов (1841—1895) – видатний український мислитель, історик, публіцист, етнограф, літературний критик — один із лідерів Київської «Старої громади».

Неоціненними є заслуги Драгоманова в розвиток української національної ідеї. Він палкий прихильник возз'єднання українських земель, розвитку національної культури, борець із насильницькою русифікацією за право українського народу користуватися рідною мовою.

**РЕВОЛЮЦІЙНО-
ДЕМОКРАТИЧНА
ЕКОНОМІЧНА
ДУМКА**

Носієм революційно-демократичної тенденції суспільного розвитку в пореформений період було *революційне народництво*, а також окремі громадсько-політичні діячі, які не поділяли народницьких поглядів.

Аналізуючи погляди українських революційних народників слід передовсім з'ясувати для себе спільність як теоретичних засад, так і практичної, організаційної діяльності українських і російських народників. Однак мали місце й певні важливі особливості, що характеризували народницький рух в Україні.

Вони залежали від двох факторів – специфічних форм селянського землеволодіння в Україні (тут не було общинної форми землеволодіння, а соціалістичні ідеали селянства українські народники вбачали не в общині, а у зрівняльному подушному переділі землі) і національних устремлінь багатьох українських ідеологів народництва, зокрема пов'язання ними економічних питань з національними, визнання необхідності ведення пропаганди українською мовою тощо.

Економічна думка в Галичині

До революційно-демократичного напрямку можна віднести багатьох суспільних діячів західноукраїнських земель:

В. Навроцького, О. Терлецького, М. Павлика, І. Франка та ін.

Аналізуючи погляди українських революційних народників слід передовсім з'ясувати для себе спільність як теоретичних засад, так і практичної, організаційної діяльності українських і російських народників.

Однак мали місце й певні важливі особливості, що характеризували народницький рух в Україні.

Вони залежали від двох факторів — специфічних форм селянського землеволодіння в Україні (тут не було общинної форми землеволодіння, а соціалістичні ідеали селянства українські народники вбачали не в общині, а у зрівняльному подушному переділі землі) і національних устремлінь багатьох українських ідеологів народництва, зокрема пов'язання ними економічних питань з національними, визнання необхідності ведення пропаганди українською мовою тощо.

В. Навроцький (1847 — 1882) — видатний економіст-статистик, талановитий публіцист, етнограф. Його називають першим дослідником економіки Галичини та причин зuboжіння народу в період утвердження тут капіталізму.

У своїх економічних працях В. Навроцький розглядає різні сторони суспільно-економічного розвитку краю, але найбільшу увагу приділяє аграрному питанню. Він простежує процес майнової диференціації, що відбувається в галицькому селі, концентрацію землі в руках великих власників, гостро критикує так звану пропінацію (монополію шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв), викриває колонізаторський характер австрійської податкової системи. Навроцький був добре обізнаний з політичною економією Заходу і широко користувався в своєму аналізі економічними категоріями, передовсім трудовою теорією вартості і земельної ренти. Він чітко розрізняє умови формування диференційної ренти: різна родючість ґрунту і різна відстань від ринків збуту. Звертаючи певну увагу на становище робітничого класу, Навроцький найбільше співчуває селянству. На підставі значного статистичного матеріалу він аналізує еволюцію земельної власності й аграрних відносин у цілому. Навроцький критикує залишки кріпосництва, які погіршували становище селянства. Запропонувавши низку економічних заходів для його поліпшення (запровадження прогресивного прибуткового податку тощо), добробут краю і окремої людини він сподівався підвищити через належну освіту.

О. Терлецький (1850 — 1902) — відомий учений і громадський діяч. Його наукова і громадська діяльність була досить активною і багатогранною.

У формуванні його економічних поглядів велику роль відіграв В. Навроцький. Він, так само як і Навроцький, основну увагу у своїй науковій діяльності приділяє аграрному питанню. Розв'язати його Терлецький уважав за можливе революційним шляхом, а поки що пропонував створювати господарства, засновані на громадській власності на землю.

Терлецький наголошував на необхідності глибокого дослідження соціально-економічних проблем і сам розглядав їх з демократичних позицій. Друковані праці Терлецького, сповнені гострої критики тогочасних суспільно-економічних відносин і уряду, що «обтяжував народ різними зди́рствами», часто вилучались із продажу.

М. Павлик (1853—1915) — відомий діяч громадсько-політичного життя в Галичині був виразником інтересів трудового, або, як він писав, «робітного народу».

Головну увагу у своїх працях він приділяє питанням усунення експлуатації та побудови майбутнього суспільства, котре Павлик, як і Терлецький, пов'язує із соціалізмом.

Основу соціалістичного суспільства, на його погляд, становитиме колективна власність громадян і колективне господарювання. Як і Драгоманов, він перехід до соціалізму вважав еволюційним процесом, хоч і не виключав революційної боротьби.

І. Франко (1856—1916) — видатний український письменник, мислитель, історик, філософ, літературознавець. Значне місце в його науковій спадщині належить і економічним питанням.

Велику увагу він приділяв дослідженню економіки Галичини, становищу селянства й робітничого класу.

У працях «Земельна власність у Галичині» (1897), «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» (1897) та інших він дає глибокий аналіз феодальних відносин у тім краї.

Великого значення надавав Франко політичній економії, підкреслюючи, що вона «безперечно найважливіша з усіх наук», оскільки є наукою про «суспільні зв'язки між людьми». Певний час він викладав політичну економію в робітничих гуртках самоосвіти і навіть підготував, як він сам писав, «невеличкий елементарний підручник економії суспільної по Міллю, Чернишевському і Марксу».

**ЛІБЕРАЛЬНЕ
НАРОДНИЦТВО**

Ліберально-народницький напрям суспільно-економічної думки виникає вже в 70-ті рр. XIX ст.

Його представники були пов'язані з революційним народництвом, співчували йому, проте не ставили питання про селянську революцію.

Критикуючи капіталізм, ліберальні народники протиставляли йому не соціалізм, а дрібне виробництво селян і ремісників. Великого значення для зміцнення дрібнотоварного виробництва вони надавали різним формам кооперації.

Ідеї народників знайшли відображення в працях багатьох земських статистиків, зокрема О. Шликевича (1849—1909), В. Варзара (1851—1940), О. Русова (1847—1915) та ін.

Типовим представником ліберального народництва 70-х рр. в Україні був *П. Червінський (1849—1931)*. У 1876—1890 рр. він очолював статистичне бюро Чернігівського губернського земства. Як і народники в цілому, він намагався обґрунтувати самотутній шлях економічного розвитку Росії. Проте, якщо більшість народників заперечувала можливість застосування вчення К.Маркса до російської дійсності, то Червінський намагався довести таку можливість.

Т. І. Осадчий (1866—1945) – економіст, земський статистик, громадський діяч. Розглядаючи напрями народногосподарського розвитку країни, він займав дещо своєрідну позицію. Як сумлінний дослідник — статистик, котрий оперував величезним статистичним матеріалом, що свідчив про розвиток капіталістичних відносин, він визнавав неминучість такого розвитку і навіть наголошував на певній його прогресивності. Але, як переконаний народник, Осадчий називав цей процес «українським небажаним». Розвитку капіталізму він протиставляв дрібне виробництво селян і ремісників.

М. В. Левитський (1859—1936) – найвідоміший представник ліберального народництва в Україні. Він, як і ліберальні народники в цілому, критикує капіталізм, заперечує можливість його розвитку в Росії. Одним із доказів на користь цього погляду стала для М. Левитського теорія відтворення Сісмонді, яку сприйняли й російські народники. Розглядаючи паростки капіталізму в Росії як штучне явище, він виступає із закликом спинити, затримати його розвиток. Капіталізму він протиставляє дрібне виробництво, напівнатуральне господарство селян і ремісників. Саме йому він провіщає велике майбутнє.

М. Левитський увійшов в історію суспільної думки не лише як теоретик ліберального народництва, а й як практик, котрий розробляв численні проекти розвитку дрібного виробництва, і намагався втілити їх у життя. Він є прихильником створення різних форм кооперації, артілей, сільськогосподарських виставок, надання дрібним виробникам дешевого кредиту тощо.

Найвідомішим теоретичним опрацюванням М. Левитського став «Артільний договір (для землеробських артілей)», який було перекладено багатьма європейськими мовами і який він наполегливо впроваджував у життя.

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ в УКРАЇНІ

Як відомо політичну економію було включено до навчальних планів університетів (зокрема Московського, Казанського, Харківського), а згодом гімназій і ліцеїв ще в 1803—1804 рр.

Це стало поштовхом до створення університетських лекційних курсів з цієї дисципліни.

Т. Ф. Степанов (1795—1847) – професор політичної економії Харківського університету – одним із перших розробив курс політичної економії російською мовою. До нього користувалися переважно підручником академіка Шторха, виданим французькою (1815 р.) і німецькою (1820 р.) мовами.

Серед політекономів означеної доби слід виділити:

М. Вольського – проф. Новоросійського університету;

І. Вернадського – проф. Київського університету;

А. Антоновича – проф. Київського університету;

Г. Цехановського – проф. Харківського університету та ін.

М. І. Туган-Барановський (1865—1919) – учений зі світовим ім'ям, який зробив величезний внесок у розвиток багатьох теоретичних проблем економіки.

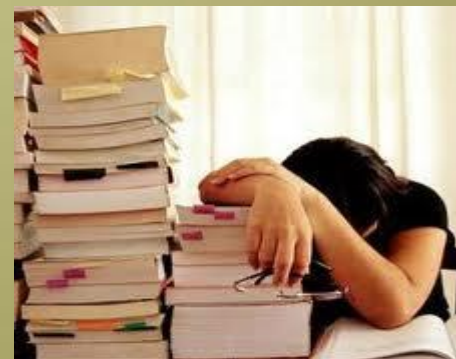
Під впливом прогресивної професури він сприймає ідеї класичної школи, захоплюється марксизмом, але згодом виступає з критикою трудової теорії вартості, додаткової вартості. Він критикує Маркса за економічний детермінізм, за ігнорування психології людей, їхньої моралі. Критично оцінюючи концепції економічних шкіл Заходу, зокрема історичної, австрійської, він намагався переорієнтувати політекономію в Росії і в Україні на позиції суб'єктивно-психологічної школи та неокласиків. У праці «Учення про граничну корисність господарських благ, як причину їхньої цінності» (1890 р.) він провів порівняльний аналіз класичної та австрійської шкіл і заявив про можливість їх синтезу (на Заході це зробив Маршалл у «Принципах економічної науки», 1890 р.).

Туган-Барановський став першовідкривачем сучасної інвестиційної теорії циклів. Ця теорія справила величезний вплив на розвиток політичної економії. На його праці численні західноєвропейські та американські економісти не тільки посилаються й досі, а й плідно розвивають його ідеї. Загальновизнаним у світовій економічній літературі є внесок Туган-Барановського в розроблення таких проблем, як теорія розподілу, теорія кооперації, теорія соціалізму та ін.

3

**Головні економічні наслідки
першої світової війни.
Формування двох соціально-
політичних систем**

Війна тривала з літа 1914 до осені 1918 рр.
Вона принесла людству важкі економічні, матеріальні й моральні втрати, численні людські жертви, призвела до загострення міждержавних економічних відносин.

Мілітаризація економіки воюючих країн, їхня господарська замкнутість, заміна ринкових господарських зв'язків неринковими, державне регулювання економіки досягли небаченого рівня.

Основні бойові дії першої світової відбувались на європейському континенті, де були розташовані головні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва.

Німеччина, за рішеннями Паризької конференції, мусила здійснювати надзвичайно великі економічні видатки, як прямі воєнні, так і значні територіальні поступки та репараційні сплати на користь переможців.

Дещо кращим було становище країн-переможниць, які мали можливість частково компенсувати воєнні видатки за рахунок переможених країн.

Втрати та необхідність колосальних витрат на повоєнну конверсію ускладнювали економічну ситуацію практично у всіх країнах, у тому числі й у США, де ситуація була значно кращою